

Neutraal, maar toch...

Van dezelfde auteur

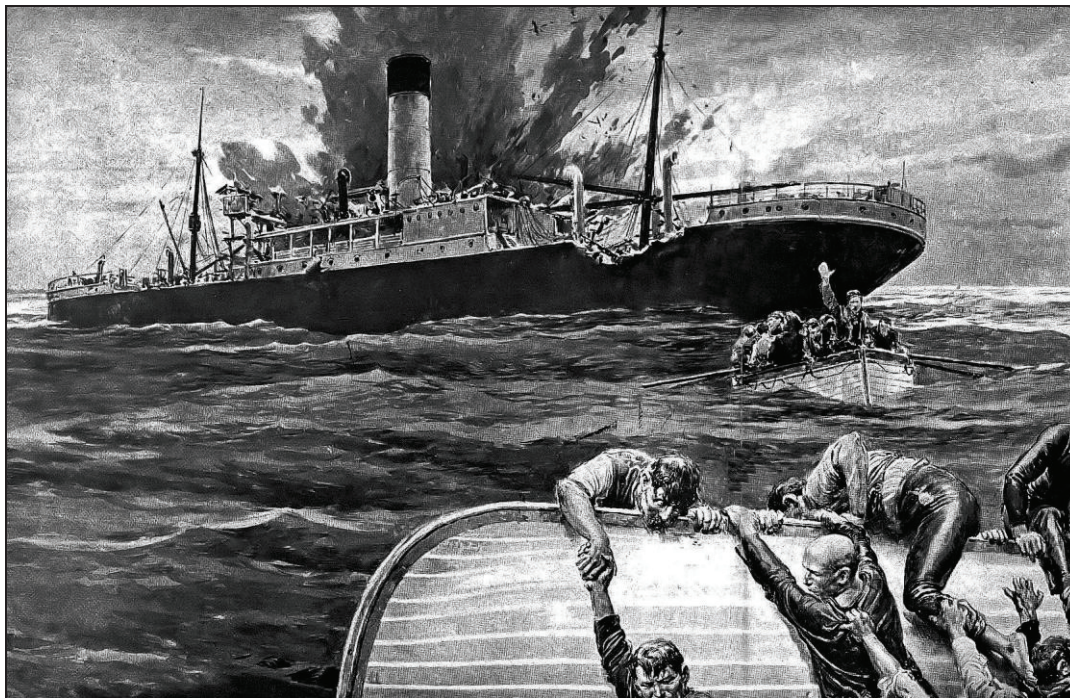
Stoom aan het IJ
Tussen wal en schip
Arsenaal van de Democratie
Oliebol in Ossendrecht
De kunst van het versieren
Het zomerhuisje van tante Amalia
Doorlopende voorstelling
Koers Kreeftskeerkring
Reis naar een verdwenen wereld
Cowboys, kitsch en Cadillacs
Salsa, suikerriet en sleeën
Ford 'made in Holland' (vier delen)
De eersten de besten (autosportgeschiedenis in twee delen)

ISBN 978-90-814221-4-7
NUR 466

Niets van deze uitgave mag worden veeveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere manier dan ook, zonder voorafgaande toestemming van de auteursrechthebbende.

Copyright © 2009 Frank van der Heul
Tweede herziene druk maart 1914
Ontwerp omslag en opmaak binnenwerk: studio Roadmaster
Omslagillustraties: collectie van de auteur
Uitgeverij Albatros - Jol 156 - 1186 SV - Amstelveen
Boeken kunnen rechtstreeks bij de uitgever worden besteld
E-Mail: Frankh.m.vanderheul@hetnet.nl

Frank H.M. van der Heul

Neutraal, maar toch...

Nederland, de Amsterdamse koopvaardijvloot en de Eerste Wereldoorlog

Inhoud

Toekomst op het water	5
Fascinatie voor de zee/Koloniale koorts/Indruk maken/ Onderzeese torpedoboot/Zelfontbranding/Manmoedig bedrijf/ Schip van het jaar/Weekmenu/Kruitvat van Europa/Neutraal onder toezicht/ Algemene mobilisatie/Zijden draad /Lichten uit/Als een held te sterven	
Ontzettende dagen	54
Mare librum/Ongestoorden aanvoer/Zeebuitrecht/Onpartijdigheid/ Oorlogswinstmakers en spionnen/Marmelade/Een langgerekt kreunen/ Debacle in de Dardanellen/Molestrisico/Schuld bekennen/Oog van de dag/ Vaarroute verlegd/Zimmermanns ‘meesterzet’/Omwenteling/Staat in de staat	
Geldpaleis	136
Hotel de ‘Houten Lepel’/Het gebouw met de gouden hekken/Gevarengeld/ N.V. Stoomvaart-Maatschappij ‘Noordzee’/Wilde vaart/Aardappelproer/ Schepenroof /Muiterie/Balans/Verraderlijke varkens/Revolutionaire storm in een glas water/Brandhaard Berlijn/Utopia/ Voorlopig vaarverbod/Epiloog	
Literatuur	204

Toekomst op het water

‘Aan onze zijde is het recht en de moraliteit. Om deze te laten triomferen, moet elk blank wapen ons welkom zijn’. (citaat van keizer Wilhelm II naar aanleiding van de door Duitsland hervatte onbeperkte onderzeebootoorlog op 1 februari 1917).

Op het eerste gezicht leek Friedrich Wilhelm Viktor Albert von Hohenzollern bij de geboorte levenloos. Na een ferme tik op de billen en onderdompeling in koud water begon hij echter adem te halen en opende hij zijn ogen. Eduard Martin, hoogleraar verloskunde aan de Humboldt Universiteit in Berlijn, sprak van een klein wonder na deze gecompliceerde, langdurige en riskante stuitbevalling die de schreeuwende, om zich heen slaande en zakdoeken stukbijtende achttienjarige moeder uiteindelijk onder narcose met chloroform had doorstaan. In de neoklassieke residentie van Pruisische kroonprinsen aan de Berlijnse boulevard Unter den Linden wilde generaalsveldmaarschalk graaf Friedrich Heinrich Ernst von Wrangel een raam openen om de toegestroomde volksmenigte op de hoogte te stellen van de geboorte. Het kozijn klemde, maar de oud-opperbevelhebber van een interventieleger in de eerste Duits-Deense oorlog en hersteller van de openbare orde in Berlijn tijdens de Maartrevolutie in 1848 liet zich door futiliteiten niet weerhouden. Met een driftig gebaar sloeg von Wrangel een ruit in en riep op gebiedende toon dat het een jongen was, kloek en kranig als een Pruisische rekrut. De aankondiging in de middag van 27 januari 1859 werd met honderdeen saluutschoten onderstreept. Drie dagen later viel het verpleegsters op dat de linkerschouder van de baby abnormaal gezwollen was en lam leek te zijn. Hofartsen constateerden gescheurde gewrichtsbanden in deze uit de kom geraakte schouder, en bij nader onderzoek werden tevens een lichte hersenbeschadiging, een beschadigd binnenoor met een daarmee gepaard gaande evenwichtsstoornis en andere fysieke gebreken vastgesteld.

De jeugd van Wilhelm II moest één lange lijdensweg zijn geweest door de buitengewoon pijnlijke therapieën die artsen hadden voorgeschreven. De kroonprins was de meeste handicaps te boven gekomen, maar dat hij met een vrijwel verlamde linkerarm die vijftien centimeter korter dan de rechter was door het leven moest, kon hij nimmer aanvaarden. Volgens zijn strenge puriteinse leermeester Georg Hinzpeter kwam uit die gedeeltelijke invaliditeit de bijna obsessieve behoefte voort om indruk te maken. Emil Kraepelin, gezaghebbend hoogleraar en grondlegger van een systematische beschrijvende klinische psychiatrie die de grillige stemmingswisselingen van de keizer van Duitsland en koning van Pruisen nauwgezet bestudeerde, schreef dit toe aan een bipolaire of manisch-depressieve geestesstoornis. Rijkskanselier Otto graaf von Bismarck vergeleek Wilhelm II met een luchtballon die met elke windrichting mee kon waaien, maar het merendeel van de bevolking stond pal achter de monarch wiens martiaal omhooggepunte knevel in het ‘Reich’ een ware rage teweegbracht. Wilhelm II ontwikkelde zich tot een acceptabele ruiter en sloeg evenmin een slecht figuur op de tennisbaan en bij jachtpartijen. In het jaar dat hij drieënveertig werd, zou hij in een blok graniet laten beitelen dat hij inmiddels vijftigduizend dieren had afgeschoten. Dat bedienden het wild in veel gevallen naar de plek opdreven waar hun heer en meester op een klapstoeltje zat te wachten met het geweer op een statief, getuigde niet van sportiviteit. Geen onderdaan zou daar de draak mee steken, want het hoorde nu eenmaal tot de keizercultus om Wilhelm II in elk opzicht te vleien en te complimenteren.

Fascinatie voor de zee

Zijn onderdanen plaatsten keizer Wilhelm II op een voetstuk, maar buiten het feodale Duitsland vond menigeen hem een pedante ijdeltuit die een twintigtal hoffotografen en cineasten aan het werk hield en een manie had voor ridderorden, maarschalkstaven, pompeuze uniformen en groteske hoofddekseis. Een tragikomische dilettant die theatrale en provocerende poses aannam bij het geschetter van marsmuziek en zich belachelijk maakte met zijn verbod aan Duitse officieren om de tango en de turkey-trot in uniform te dansen. Allerminst lachwekkend vond men

de onbesuisde zo niet oorlogszuchtige uitspraken van een humeurige en onberekenbare dwingeland die door hielenlikkers en slechte raadgevers werd omringd en van wereldmacht was vervuld. 'Hij ziet er uit als een oorlogsverklaring', merkte een Franse generaal spottend op toen hij een portret van Wilhelm II onder ogen kreeg.

De oudste zoon van de ongeneeslijk zieke en slechts negenennegentig dagen regerende Friedrich III en Victoria van Saksen-Coburg-Gotha, de oudste dochter van de Engelse vorstin Victoria, had een fascinatie voor de zee. 'De admiraal van de Atlantische Oceaan' zoals hij zichzelf graag noemde, schreef dit toe aan zijn Britse bloed en de vele boeken over roemrijke zeeslagen, boekaniers, piraten, schateilanden, orkanen, ontberingen, ontdekkingsreizen naar alle uithoeken van de aarde en andere van zout doortrokken avonturenverhalen die hij in zijn jongensjaren had verslonden. Tien jaar na zijn troonsbestijging op 15 juni 1888 in Berlijn opende Wilhelm II de Oostzeehaven van Stettin aan de Oder in het toenmalige Pruisen. Met de opmerking 'Onze toekomst ligt op het water. Wij moeten de drietand van Neptunus grijpen', zette hij de toon voor een fatalistische wapenwedloop met Groot-Brittannië waarmee hij een haat-liefdeverhouding had.

Het op 18 januari 1871 na de oorlog tegen Frankrijk in de Spiegelzaal van het paleis van Versailles door von Bismarck geproclameerde Tweede Duitse Rijk ontwikkelde zich opvallend snel van een landbouwstaat tot een efficiënt georganiseerde grootkapitalistische mogendheid. Duitsland stak Engeland naar de kroon en zou het land waar de eerste Industriële Revolutie zijn oorsprong vond, uiteindelijk voorbijstreven. Alleen al in de laatste vijf jaar van de negentiende eeuw werden in Duitsland vijftienhonderdeenenvijftig handelsondernemingen opgericht die over een gezamenlijk kapitaal van 2,2 miljard Rijksmark beschikten. Tussen 1895 en 1913 verdubbelde de Duitse productiecapaciteit en nam de export toe tot honderdtachtig procent. Was ruim zestig procent van de Duitse bevolking omstreeks 1840 nog werkzaam in de land- en bosbouw; rond de eeuwwisseling was dit percentage gehalveerd. Handel, scheepvaart en ander beroepsgoederenverkeer groeiden uit tot een belangrijke inkomensbron. In 1907 vond vijftien procent van alle bij het arbeidsproces betrokkenen in deze bedrijfstakken emplooi. Dertig procent van alle werknemers bestond uit vrouwen. Het bevolkingscijfer steeg van vijftientig miljoen in 1810 tot ruim vijftien miljoen in 1913; een tijdstip waarop ruim zestig procent van de bevolking in steden met meer dan tweeduizend inwoners leefde en Duitsland zijn meerdere op industrieel gebied slechts in de Verenigde Staten moest erkennen.

Omstreeks 1880 produceerde Engeland ongeveer tweeëneenhalf keer zoveel ijzererts als Duitsland. Maar in minder dan dertig jaar zouden de rollen zijn omgedraaid en was de Duitse productie bijna verdubbeld ten opzichte van de Britse. Symbool van de Duitse staalindustrie was het concern van Friedrich Alfred Krupp in Essen aan de Ruhr, dat zich gaandeweg specialiseerde in de productie van zwaar geschut, munitie en pantserplaten. Na zijn dood op 14 juli 1887 zette zijn dochter en enige aandeelhoudster het bedrijf voort en werden kort na de eeuwwisseling ook duikboten op een eigen werf in Kiel op stapel gezet.

Tegen het einde van de negentiende eeuw was Groot-Brittannië nog de belangrijkste bankier, producent, koopman en transporteur ter wereld. Bijna tweederde van de wereldhandelsvloot voer onder de Britse Union Jack, maar tussen 1894 en 1904 nam de Duitse koopvaardijvloot toe met ruim tweehonderddertig procent. In een land waar een halve generatie eerder nog geen enkel groot stoomschip van stapel was gelopen, hadden werven nu volle orderportefeuilles en meer dan veertigduizend man in vaste dienst. Hamburg met grote scheepsbouwondernemingen als Blohm & Voss en de Vulkan-Werft gold als de drukst bevaren overslaghaven van Europa. Adolph Woermann, een van de meest invloedrijke inwoners van de historische Hanzestad aan de Elbe, stond bekend als de grootste particuliere reder ter wereld en wist zijn zakelijke belangen als geen ander door de Duitse overheid te laten behartigen. De uit een lappendeken van vier koninkrijken, vijf groothertogdommen, dertien hertogdommen en vijf vrije steden geformeerde Duitse eenheidsstaat was eveneens toonaangevend met chemische industrie (Hoechst en Bayer),

elektrische industrie (Siemens & Halske en AEG), grafische industrie (drukkers van Koenig & Bauer en zetmachines van Bergenthaler), en optische industrie van Zeiss, later ook met Voigtländer & Sohn. Door het pionierswerk van Nicolaus August Otto, Karl Benz, Gottlieb Daimler en Rudolf Diesel was Duitsland bovendien de bakermat van de viertakt benzinemotor met vonkontsteking, de motorfiets, de praktisch bruikbare auto en de zuigermotor waarbij lucht tot zo hoge druk en temperatuur werd verdicht dat de ingespoten brandstof spontaan tot ontbranding kwam.

Koloniale koorts

In het jaar dat Wilhelm II twintig werd, sloot Bismarck een defensief verdrag met de in 1867 door een personele unie verbonden constitutionele monarchieën Oostenrijk en Hongarije, ofwel Donaumonarchie. De Duple Alliantie zou vijf jaar duren, tenzij het verdrag werd verlengd. Bepaald werd dat de ene bondgenoot hulp zou bieden wanneer de andere partij door Rusland werd aangevallen. Bij elk ander gewapend conflict, waarbij een Franse aanval voorop werd gesteld, zou de andere partij neutraal blijven. Drie jaar later sloot ook Italië dat steun tegen Franse inmenging zocht, zich bij het bondgenootschap aan. Volgens de bepalingen van deze Triple Alliantie ofwel Driebond zouden Duitsland en Italië elkaar steunen wanneer Frankrijk een van beide landen aanviel, en als een van de bondgenoten met Rusland in oorlog raakte, zou Italië neutraal blijven. De nieuwe partner bleek een dubieuze factor in het geheel. Niet alleen maakte Italië aanspraak op Zuid-Tirol en de havenstad Triëst die tot het grondgebied van de Donaumonarchie hoorden. Ook had de regering in Rome als voorwaarde gesteld dat men onder geen beding een oorlog tegen Engeland zou beginnen. Vijf jaar voordat Wilhelm II de troon besteeg, werd het koninkrijk Roemenië een bondgenoot van Duitsland en de Donaumonarchie. Het alliantieverdrag dat bij de Driebond aansloot, bevatte geheime clausules tegen Rusland en zou vijf jaar duren, maar werd meerdere keren verlengd.

De thuishaven van de voormalige Woermann Linie. In de achtergrond de *Cap San Diego* van de Hamburg-Südamerikanische Dampfschiffahrts Gesellschaft Eggert & Amsinck – kortweg Hamburg-Süd. Het in 1961 bij de Deutsche Werft van stapel gelopen vrachtschip met beperkte passagiersaccommodatie werd in 1981 voor de sloop naar Spanje verkocht, maar door de stad Hamburg gekocht en grotendeels gerestaureerd door maritieme liefhebbers en overtollig geworden dokwerkers. Tegenwoordig geldt de *Cap San Diego* als het grootste museumschip van de koopvaardij ter wereld. (foto auteur). In 2001 werd het schip bekroond met de 'Maritime Heritage Award' door de World Ship Trust. Rechts: Affiche van Duitse rederijen die lijndiensten op Afrikaanse (rede)havens onderhielen. (coll. auteur).

In het voorjaar van 1884 zette Adolf Lüderitz voet aan wal in het huidige Namibië. Na onderhandelingen met stamhoofden van de Herero kon de achtentwintigjarige rijkeluihzoon en tabaksgroothandelaar uit Bremen zich eigenaar noemen van de Baai van Angra Pequeña en het uiterst vaag omschreven achterland. Eerder al had een Duitse zendeling de Afrikanen ‘rijp’ gemaakt voor het tekenen van een verdrag. De transactie kostte Lüderitz honderd Engelse ponden sterling en tweehonderd geweren van een type dat in een museum voor oudheden niet zou hebben misstaan. Tijdens een bezoek op een van Bismarcks landgoederen bepleitte scheepsmagnaat Woermann om de particuliere kolonie op een continent waar zijn onderneming in toenemende mate handel dreef, onder rijksbescherming te stellen. Hoewel Bismarck weinig ophad met imperialistische overwegingen, zag hij zich genoodzaakt om gehoor te geven aan de toenemende druk van belangengroepen en nationalistische bewegingen als de in 1881 gestichte ‘Deutsche Kolonial Gesellschaft’. De rijkskanselier verleende zijn toestemming echter pas nadat was onderzocht of er mogelijk Britse aanspraken rustten op het gebied dat rijk was aan cadmium, diamant, koper, lood, tin, uranium, vanadium, zink, zilver en wolfram. Lüderitz had geen weet van al deze kostbare bodemschatten en zou er evenmin profijt van trekken, want drie jaar na zijn landaankoop verdronk hij op zee. Een naar hem vernoemde havenstad op 26° 39’ zuiderbreedte en 15° 9’ oosterlengte houdt zijn naam in herinnering. De eerste rijkscommissaris van het Duitse protectoraat Zuidwest-Afrika was de vader van een jachtvlieger die zich tijdens de Eerste Wereldoorlog onderscheidde. De praalzieke en aan morfine verslaafde Hermann Wilhelm Göring was een van de grondleggers van de nazi-partij en liet als rechterhand van Adolf Hitler de eerste concentratiekampen bouwen. In 1935 werd hij benoemd tot opperbevelhebber van de Duitse Luftwaffe. In oktober 1946 werd hij door het Internationale Gerechtshof in Neurenberg wegens oorlogsmisdaden tot ophanging veroordeeld. Ondanks de zware bewaking was Göring de beul te snel af door een paar uur voor zijn terechtstelling met een cyanidecapsule zelfmoord te plegen.

‘De wijze waarop de Duitsers gewoon waren de inboorlingen van Zuid-West Afrika te executeren.’
 Rechts: ‘Een groep verhongerde en sterk vermagerde Herero’s, die terugkeren uit de Namibwoestijn, waarin de Duitsers hen verdreven hadden’. (uit *De Oorlog in beeld*, de Nederlandse uitgave van het Britse propagandamaandblad *The War Pictorial*. Coll. auteur).

In navolging van het Namavolk kwamen de Herero in januari 1904 massaal in opstand tegen de Duitse onderdrukking en diefstal van weidegronden en vee. Nederzettingen werden omsingeld, kolonisten omgebracht en telegraafkabels en bruggen vernield. In maart van dat jaar stemde de Rijksdag (het nationale parlement) onder pressie van keizer Wilhelm II in met het sturen van militaire versterkingen naar het opstandige wingewest. Na een elfduizend kilometer lange reis met de *Eleonore Woermann* van de gelijknamige stoomvaartrederij, verzekerde generaal Lothar von Trotha bij zijn aankomst in Zuidwest-Afrika dat hij ‘stromen bloed en geld’ zou gebruiken om de rebellie neer te sabelen. Kolonel-generaal Alfred graaf von Schlieffen, chef van de Pruisische generale staf en hoogleraar in de strategie, was het aanvankelijk met von Trotha eens, maar gaf hem later bevel om zijn uitroeiingcampagne te wijzigen. Desondanks is bijna driekwart van het

Hererovolk omgekomen in concentratiekampen of in de extreme droogte van de Namibwoestijn. Nakomelingen van de slachtoffers van de eerste genocide in de vorige eeuw wilden honderd jaar later financiële genoegdoening van Duitsland en schakelden Amerikaanse advocaten in om hun eisen kracht bij te zetten.

Nadat het initiatief van Lüderitz brak er in Duitsland een koloniale koorts uit. Het bestuur van de 'Gesellschaft für Deutsche Kolonisation', een commerciële vennootschap die door de overheid werd gesanctioneerd, beschouwde imperialisme als de ideale oplossing voor industriële overproductie en de explosieve bevolkingstoename. De eerstvolgende stap in de koloniale wedloop op het Zwarte continent werd gezet door Gustav Nachtigal, de Duitse consul in Tunis, die uit Berlijn opdracht kreeg om zakelijke contacten aan te knopen in West-Afrika. Op 4 juli 1884 sloot de ontdekkingsreiziger annex handelsagent in ruste en door Bismarck tot keizerlijke gevolmachtigde benoemde diplomaat in Togo aan de voormalige Slavenkust een verdrag met het Ewestamhoofd Mlapa. De Duitse kanonneerboot *Möwe* werd hierbij als dwangmiddel gebruikt. In het Britse parlement was nog geopperd om de plaatselijke stamhoofden tegen de Duitsers op te stoken, maar nadat Berlijn had laten weten een dergelijke poging met de wapens te zullen beantwoorden, had Londen het maar zo gelaten. Het gebied tussen de Britse Goudkust en het in 1893 door Frankrijk geannexeerde Dahomey (Benin) zou met harde hand worden omgevormd tot een modelkolonie. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog had Togo een goede infrastructuur met verharde wegen, railverbindingen en een zeehaven, en waren talrijke plantages in bedrijf. Naast de export van aardnoten, bananen, cacao, koffie, kapok, katoen, palmpitten en -olie (grondstoffen voor de zeepindustrie en voor de bereiding van margarine) en ivoor, was ook de rubbercultuur van belang door de gestaag groeiende populariteit van de fiets en het motorrijtuig.

Op 12 juli 1884 sloeg Nachtigal opnieuw zijn slag. Stamhoofden van het Doualavolk in Kameroen hadden formeel om het Britse protectoraatschap verzocht, maar koningin Victoria aarzelde te lang om tot een beslissing te komen. Toen de diplomaat Hewitt tenslotte voor onderhandelingen in het van oudsher belangrijke handelscentrum Douala arriveerde, ging hij de geschiedenis in als de 'too late consul'. Vijf dagen eerder had Nachtigal de stamhoofden een protocol laten tekenen waarin ze vrijwillig afstand deden van alle wetgevende en administratieve rechten. Een Britse poging om de bevolking in opstand te brengen werd van Duitse kant met geweld onderdrukt. Op 4 juli 1885 werd baron von Soden benoemd tot gouverneur van een protectoraat dat begrensd werd door de Britse kolonie Nigeria en Frans-Equatoriaal-Afrika, ook wel Franse Congo genoemd dat Gabon, Midden-Congo en Oebangui-Shari omvatte. Tot de belangrijkste exportproducten van Kameroen hoorden bananen, cacao, koffie, palmolie, tabak, tropisch hardhout, goud, tin en diamant.

Hoewel andere westerse mogendheden al een aanzienlijk deel van het meest tropische en op een na grootste continent hadden geannexeerd, was er voor 'laatbloeiër' Duitsland nog een plaats onder de Afrikaanse zon. In 1884 had Karl Peters voet aan wal gezet in Tanganjika, het huidige Tanzania. Onder het motto: 'In de toekomst zal, zoals dat ook in het verleden is gebeurd, de aarde door de handigste en meest daadkrachtige mannen aller landen worden veroverd', had de niet door gewetensbezwaren gehinderde zoon van een predikant, ontdekkingsreiziger, arts, handelaar, geboren agitator en stichter van de 'Deutsche Ost-Afrika Gesellschaft' vier maanden later voor de spreekwoordelijke appel en een ei een gebied ter grootte van Beieren verworven. De aanwinst die de basis vormde voor de kolonie Duits Oost-Afrika, grensde in het westen aan Belgisch-Congo en in het noorden aan Brits Oost-Afrika, het latere Kenia. Peters wilde het voor meer dan veertig procent met ondoordringbaar regenwoud begroeide gebied aan kolonisten verkopen en droomde van een snel verdiend fortuin en een glansrol als ongekroonde koning aan een hof vol pracht en praal. De Duitse bevolking versleet hem voor een fantast, maar in regeringskringen werd het belang van zijn werk op de juiste waarde geschat. Peters kreeg een keizerlijk handvest van bescherming en sabbid Bargasj, de sultan van Zanzibar die theoretisch het gezag over het hele

gebied (de koninkrijken Ruanda-Urundi en Tanganjika) uitoefende, werd met twee miljoen gulden afgekocht. In een poging om ook het strategisch gelegen Zanzibar in bezit te krijgen en daarmee de grootste producent en exporteur van kruidnagels en kruidnagelolie ter wereld, trokken vertegenwoordigers van de 'Gesellschaft für Deutsche Kolonisation' heimelijk het aangrenzende binnenland in om stamhoofden tot het tekenen van verdragen te pressen. Engeland rekende Zanzibar tot de eigen invloedssfeer en was fel gekant tegen een Duitse marinebasis aan de Indische Oceaan en de zuidelijke toegang van het Suezkanaal dat voor de Britse handel en scheepvaart van levensbelang was. Na een Brits dreigement met gewapende acties stuurde Duitsland een aantal oorlogsschepen naar het omstreden gebied.

Om de Duitse veroveringen te consolideren en een koloniale oorlog te voorkomen, opende Bismarck op 15 november 1884 de Congo-conferentie. Afgevaardigden uit veertien landen, waaronder uit Nederland, namen er aan deel, maar Afrikanen waren niet uitgenodigd in de Rijkskanselarij in Berlijn. In het barokke gebouw in de Wilhelmstrasse ten zuiden van de Brandenburger Poort werden in beginsel de voortdurende conflicten tussen imperialistische grootmachten in Centraal-Afrika en een deel van de Afrikaanse westkust geregeld en koloniale grenzen vastgesteld. Al bestaande bezittingen en aanspraken werden erkend. Ook werd bepaald dat wie een deel van de kust in handen had, recht kon doen gelden op het achterland, mits men dit territorium effectief bezette. Vooral over dit punt op de agenda maakte het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken zich zorgen.

Op 2 november 1871 was in Londen een gewijzigde versie van het Sumatra-traktaat getekend. Hiermee erkende de Britse regering de Nederlandse soevereiniteitsaanspraken op heel dit eiland met een bloeiende tabakscultuur die de Deli-Maatschappij uitzonderlijk hoge winsten opleverde, en met inbegrip van het tot voor kort hiervan vrijgestelde sultanaat Atjeh (Atsjin). In ruil hiervoor droeg Nederland de oude bezittingen aan de Goudkust - het voormalige slavenfort en handelsdepot Elmina en alle ten westen daarvan gelegen vestigingen in het huidige Ghana - over aan Engeland. Het Haagse Binnenhof beweerde weliswaar het gezag over de hele Indische archipel uit te oefenen, maar wat het buitengewest Atjeh betrof, was allerminst sprake van een effectieve bezetting. Onder het voorwendsel barbarisme en toenemende piraterij te bestrijden en Atjeh eens en voor al aan het Nederlandse gezag te onderwerpen, werd met veel tamtam een militaire strafexpeditie op touw gezet. Op 27 maart 1873 vuurde Zr.Ms. *Citadel van Antwerpen* een eerste salvo af op een uit aarde en boomstammen opgetrokken fortificatie op de moerassige kust van Atjeh. Negen dagen later gingen generaal Köhler en zesendertig manschappen aan land om poolshoogte te nemen. De opstandelingen trokken zich echter niet spoorlags terug in het dichte oerwoud, zoals in voorgaande gevallen steeds het geval was geweest. De Nederlanders werden onthaald op een moordend spervuur en klewangaanvallen van geboren guerrillastrijders die zich met doodsvreemde op de indringers stortten. De debarkatie kwam de bataljons van het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger op negen doden en zesenvertig licht tot zwaar gewonden te staan. Op 25 april werd de expeditie afgeblazen. De campagne die het begin van de bloedige en geldverslindende Atjeh-oorlog markeerde, had zesenvijftig doden, onder wie de bevelhebber, en vierhonderdachtendertig gewonden gekost. Op het Binnenhof verklaarde het antirevolutionaire Tweede Kamerlid Levinus Wilhelmus Christiaan Keuchenius: 'Men mene niet, dat de inlander met onverschilligheid het lot van Atsjin aanziet. Reeds nu wordt verhaald, dat in de Mohammedaanse tempel te Semarang de gemeente God openlijk zou hebben bedankt voor de dood van generaal Köhler en de zegen over de wapens der Atsjinezen heeft afgesmeekt. Het is mogelijk, dat ook door de invloed van Atsjin zelf en de Mohammedaanse priesters, bij een tweede veroveringstocht tegen Atsjin de geloofssympathie der bevolking elders in daden blijkt.' In 1878 werd generaal Karel van der Heyden benoemd tot gouverneur en militair commandant van Atjeh, en slaagde hij er in om de hele Atjeh-vallei aan het Nederlandse gezag te onderwerpen. Men beging echter de fout om de oorlog als gewonnen te beschouwen, en niet lang daarna gingen de

Atjeeërs opnieuw in de aanval. Pas op 6 december 1904 kwam er met de capitulatie van Panglima Polim, de enige overgebleven verzetsleider van belang, een eind aan een koloniale oorlog waarin twaalfduizend militairen, vijftwintigduizend ‘kettingberen’ (koloniaal jargon voor inheemse dwangarbeiders) en naar schatting honderdduizend Atjeeërs waren omgekomen en die de Nederlandse en de Indische schatkist een vermogen had gekost.

Amper een jaar voordat de Congo-conferentie in Berlijn werd geopend, was de Nederlandse regering in grote verlegenheid gebracht door het zogeheten Nicero-incident. In november 1883 liep de *Nisero* van rederij D.G. Pinkley uit het Britse Sunderland bij de kampong Pangah op de westkust van Atjeh aan de grond. De bemanning werd gegijzeld door de radja van Teunom. Hoewel het deelstaatje formeel onder Nederlands gezag viel, wilden de radja en zijn geslepen Arabische adviseur Teukoe Jit uitsluitend onderhandelen met een Britse afgezant. Pas na het verschijnen van een Brits-Nederlands vlooteskader bond de radja in. Na betaling van honderdduizend daalders losgeld waren de zeelui, onder wie negentien Britten en twee Duitsers, in vrijheid gesteld.

Met het Nicero-incident, een van de meest pijnlijke uit de recente nationale diplomatieke geschiedenis, nog vers in het geheugen en tot grote opluchting van het Haagse Binnenhof wist de Nederlandse delegatieleider, jonkheer meester F.P. van der Hoeven, de discussie in Berlijn tot Afrika te beperken. Op 26 februari 1885 werd de Congo-conferentie besloten en keerden de meeste afgevaardigden tevreden huiswaarts. Allereerst hadden de deelnemende landen zich verplicht om geschillen bij arbitrage te regelen, vrijheid van scheepvaart toe te staan en op korte termijn een eind aan de slavernij te maken in de door hen gecontroleerde gebieden. De Afrikaanse ‘koek’ was echter te groot om in een keer te kunnen verdelen, en er zouden dan ook nog meer onderlinge, soms geheime, afspraken worden gemaakt. Toen de geschillen tussen de Europese mogendheden eenmaal waren geregeld, bestonden er in Afrika zegge en schrijven twee onafhankelijke staten – het achtergebleven keizerrijk Abessinië (Ethiopië) en de republiek Liberia, die overigens sterk onder invloed stond van de Verenigde Staten. De rest van het op een na grootste continent viel onder het koloniale gezag van Engeland, Frankrijk, België, Italië, Portugal, Spanje en Duitsland.

Op 20 maart 1890 trad Bismarck af als rijkskanselier en minister-president van Pruisen, nadat bij de verkiezingen was gebleken dat een grote meerderheid van het parlement niet langer meer met hem in zee wilde gaan. Men had schoon genoeg van zijn standpunt dat het veiliger en goedkoper was om er geen kwetsbare koloniën op na te houden. Na een hoog opgelopen ruzie met de keizer overhandigde Bismarck hem een brief van de Russische tsaar Alexander III Romanov, waarin Wilhelm II werd omschreven als een slecht opgevoede en hoogst onbetrouwbare knaap. Toen Bismarck na een ambtsperiode van zesentwintig jaar de Rijkskanselarij verliet, stond er bij het Lehrter Bahnhof in Berlijn een erewacht in vol ornaat. Alle hoogwaardigheidsbekleders van het Rijk waren gekomen om afscheid van de ‘ijzeren’ kanselier te nemen, maar Wilhelm II schitterde door afwezigheid. Met zijn vertrek was het ook gedaan met Bismarcks alliantiesysteem dat voor een zeker evenwicht in Europa had gezorgd. De Duitse wereldpolitiek en de halsstarrige houding ten aanzien van het vlootvraagstuk verscherpten de tegenstellingen met Engeland, dat verdere toenadering tot Frankrijk en Rusland zocht en tot begrenzing van de koloniale belangensferen overging.

Bij het op 1 juli 1890 gesloten Zanzibarverdrag kreeg Engeland het protectoraatschap over dit enige door Arabieren bestuurde deel van Afrika ten zuiden van de Sahara. Ook het naburige Pemba, het sultanaat Witu, de kust tot Kismajoe en de Zanzibar-eilandjes Manda en Patta kwamen onder Brits beheer. In ruil hiervoor kreeg Duitsland het tot dan toe door de Britten bezette Noordzee-eiland Helgoland en vestigde de keizerlijke en koninklijke Reichsmarine er een met zware kustbatterijen van Krupp verdedigde basis. Op 1 januari 1891 kwam Duits Oost-Afrika rechtstreeks onder bestuur van de Duitse staat, nadat ‘empirebuilder’ Peters Afrikanen die tegen

zijn tirannieke bewind in opstand waren gekomen had laten ophangen en zijn misdaden door de Britse media aan de kaak waren gesteld. Met deze annexatie besloeg het Duitse territorium in Afrika 2.660.000 vierkante kilometer. Verder viel er in de wereld niet veel meer te koloniseren, maar in het Stille Oceaan gebied had Spanje nog wat te koop. Het Iberische koninkrijk, ooit de grootste koloniale macht ter wereld, zat na een verloren oorlog tegen de Verenigde Staten dringend om geld verlegen. Bij het vredesverdrag van Parijs op 10 december 1898 stond Spanje in ruil voor financiële compensatie zijn koloniale bezittingen Puerto Rico, Cuba, Guam en de Filippijnen aan Washington af. Op 12 januari 1899 droeg Spanje de Carolinenarchipel aan Duitsland over. Inclusief het recht op de aanleg van plantages, visserij en de vestiging van een bunkerhaven betaalde Duitsland vier miljoen dollar voor de grootste eilandengroep van Micronesië. Kaiser Wilhelmsland, het noordoostelijke deel van Papoea Nieuw-Guinea dat in 1884 door de Duitse Neuguinea Compagnie was geannexeerd, werd in 1899 aan de Duitse staat overgedragen. Zo ook de ten noordoosten van Nieuw-Guinea gelegen archipel die naar Bismarck was vernoemd. Verder wapperde de keizerlijke Duitse vlag in het Stille Oceaan gebied op de protectoraten Bougainville en Buka van de Solomonarchipel, de Marianen, de Marshalleilanden, de Admiraliteitseilanden, West-Samoa en op Neu Pommeren en Neu Mecklenburg, het huidige New Britain en New Ireland. Om de Duitse handel met en scheepvaart op al deze overzeese gebiedsdelen te kunnen beschermen was een moderne 'Hochseeflotte' (oceanvloot) nodig. De in 1899 op initiatief van admiraal en politicus Alfred von Tirpitz opgerichte Duitse Vlootvereniging die zowel door de marine als de zware industrie werd gesteund, maakte stad en land enthousiast voor de onvolprezen oogappel van Wilhelm II. De machtige vereniging had vijfduizend onderafdelingen, publiceerde een tijdschrift met een oplage van een half miljoen en telde tien jaar na de oprichting bijna een miljoen leden die hun zoontjes maar al te graag in matrozenpakjes lieten paraderen.

Welkome aanleiding

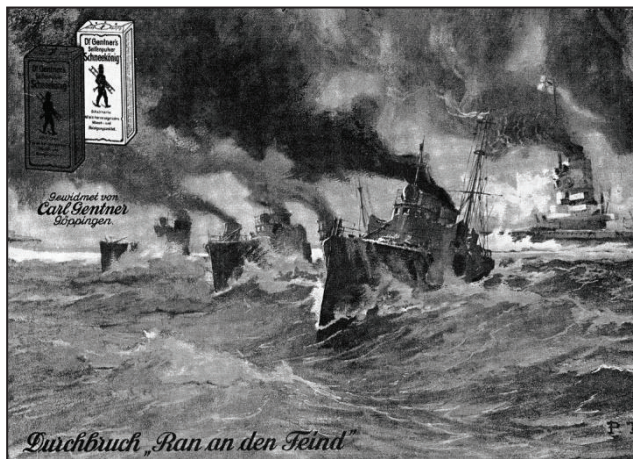
Op de eerste dag van november 1897 stierven twee Duitse zendelingen in de Chinese provincie Sjantoeng de marteldood. Voor Berlijn vormde de door de 'Broederschap van het Machtige Zwaard' gepleegde moord een welkome aanleiding om een koloniale voet tussen de Chinese deur te krijgen en daarmee een markt van ettelijke miljoenen potentiële kopers van Duitse industrieproducten te openen. Volgens de Duitse geograaf Ferdinand von Richthofen die onderzoek in het gebied had verricht, was het aan de zuidkust van het schiereiland Sjantoeng gelegen Tj'ing-tau of Tsingtao (Chinees voor 'groen eiland' - het huidige Qingdao) uitermate geschikt als handelsbasis en bunkerstation voor de koninklijke en keizerlijke Reichsmarine.

Op bevel van keizer Wilhelm II werden drie oorlogsschepen gestuurd en zonder een schot te hoeven lossen bezetten zevenhonderd marinesoldaten Tsingtao op 14 november van dat jaar. Het na een lange periode door misplaatst superioriteitsgevoel, gewapende conflicten met het Westen, binnenlandse opstanden en een volslagen corrupt bestuursapparaat verzwakte China was niet in staat om zich tegen de Duitse eisen te verzetten. Peking bleef geen andere keus dan de vissersplaats aan de Baai van Kiau-tsjou af te staan. Met een vier maanden na de bezetting getekend verdragsprotocol werden Tsingtao en het omringende land in een straal van vijftig kilometer, inclusief alle rechten op mijnbouw en spoorwegen in deze regio, voor de duur van negenennegentig jaar aan Duitsland verpacht. Zes jaar later was Tsingtao veranderd in een modelkolonie met een drijvend droogdok dat het modernste in heel Azië werd genoemd. Het Duitse deel van de havenstad had brede geplaveide straten met elektrische straatverlichting en een riolering naar Europese maatstaven. Twee Duitse rederijen onderhielden lijndiensten op Tsingtao en vanaf 1910 was het mogelijk om in twee weken per spoor van de Duitse enclave in China naar Berlijn te reizen. Om de dorst van bijna vijfduizend marinesoldaten en garnizoenstroepen te lessen, kreeg het twaalfduizend zeemijlen van Duitsland verwijderde Tsingtao een eigen bierbrouwerij die tegenwoordig tot een der grootste ter wereld wordt gerekend.

Indruk maken

‘Het vermogen om Duitsland in Europa in toom te houden heeft alleen de Britse koninklijke marine. Wanneer de maatschappelijke en politieke toestand in Engeland zich echter ontwikkelen zoals nu het geval schijnt te zijn, zal de Britse macht ter zee in verhouding afnemen’. (uit *Lectures on naval strategy*).

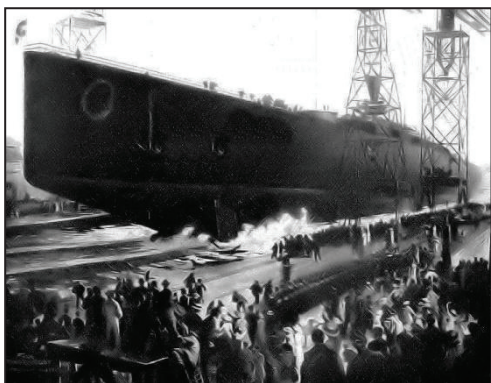
In juni 1897 was vice-admiraal Alfred von Tirpitz door Wilhelm II tot staatssecretaris op het ministerie van Marine benoemd. De technocraat, oud-commandant van een kruisereskader in Oost-Azië en geslepen lobbyist bepleitte de bouw van een slagvloot die voldoende indruk zou maken om Groot-Brittannië van een verrassingsaanval te weerhouden. Naar verluidt hadden von Tirpitz en de keizer zich laten inspireren door de gezaghebbende publicaties van de Amerikaanse vice-admiraal Alfred Thayer Mahan. De architect van de moderne maritieme strategie die aan de Duitse marine meer slagkracht toeschreef dan aan de Britse, stelde onder meer dat de wereldgeschiedenis keer op keer had aangetoond dat zeevarende naties superieur waren aan die welke hun machtspositie op landstrijdkrachten baseerden. Op 10 april 1898 werden von Tirpitz' voorstellen wettelijk door de Rijksdag vastgelegd. Wilhelm II die het Rijksdaggebouw vergeleek met een debatteerclub voor apen, stomkoppen en slaapwandelaars en er prat op ging de grondwet nooit te hebben gelezen, had nog gedreigd het parlement te zullen ontbinden wanneer de marinebegroting niet tot de 'laatste klinknagel' zou worden goedgekeurd. Von Tirpitz werd tot admiraal bevorderd. Teven benoemde Wilhelm II hem tot zijn persoonlijke adviseur en verhief hij von Tirpitz op 1 januari 1900 in de adelstand.

‘Durchbruch “Ran an den Feind”’. Aanstormende torpedojagers van de koninklijke en keizerlijke Reichsmarine op een reclamebiljet voor Dr. Gentner's zeepoeder. (coll. auteur).

Op 12 juni van dat jaar nam de Rijksdag met een tweederde meerderheid de Tweede Vlootwet aan. Enige tegenstemmers waren de sociaaldemocraten. Tijdens een tumultueus debat sprak partijvoorzitter Ferdinand August Bebel er schande van dat alleen al Krupp en een aantal met deze ‘koopman in dood’ geassocieerde ijzersmelterijen honderddertig miljoen Rijksmark zouden opstrijken aan het op stapel zetten van tien pantserschepen. Karl Liebknecht, het meest linkse fractielid van de partij, stelde smalend vast dat er vijfhonderd miljoen Rijksmark aan oorlogstuig werd verspild, maar dat er geen geld was voor scholen en ziekenhuizen. De doorgaans weinig spraakzame rijkskanselier prins Hohenlohe reageerde getergd met de opmerking dat de op stapel staande vloot niet alleen diende als bescherming van de Duitse koopvaardij, maar ook om het bestaan te garanderen van een wereldwijd handeldrijvende grootmacht. Genoemde wet moest voorzien in de uitbreiding van havens en nieuwe droogdokken voor de grootste schepen en in de stichting van opleidingsinstituten voor officieren en matrozen. De bestaande oorlogsvloot zou binnen zeventien jaar worden uitgebreid met twee vlaggenschepen, zesendertig slagschepen en elf zware en vierendertig lichte kruisers.

De Britse admiraliteit, wakend over een imperium waar zoals gesteld werd de zon niet onderging, raakte er niet van onder de indruk. Door traditioneel Pruisisch militarisme gold het leger van de Duitse eenheidsstaat als de best gedrille en sterkste strijdmacht ter wereld. Het oprichtingsplan van de Duitse marine daarentegen dateerde uit 1867, toen in de dat jaar gestichte en door een Pruisische machtselite gedomineerde Noord-Duitse Bond een bescheiden kustverdedigingsmacht was gevormd. Frappant genoeg was het commando hierover aan een generaal opgedragen. Wilhelms oorlogsvloot in opkomst vormde in Engeland een dankbaar onderwerp voor satirische tijdschriften als *Punch*. Op een spotprent werd een Duitser een speelgoedbootje aangeboden onder de opmerking: ‘Kijk eens vriendje, een scheepje voor jou. Ga nu maar leuk spelen en zorg ervoor dat je niet vies wordt.’

Stapelloop op 1 augustus 1915 in Wilhelmshaven van de Duitse pantserkruiser *Hindenburg*. Uit het tweewekelijks verschijnende Franse tijdschrift *Le Panorama de la Guerre*. (coll. auteur).

Terwijl Engeland kon bogen op een eeuwenoude marinetraditie, was daar in Duitsland geen sprake van. Ook had het keizerrijk te weinig bevaren zeelui om er zijn oorlogsvloot mee te kunnen bemannen. Nederland echter had zoals de geschiedenis aantoonde, zijn maritieme sporen ruimschoots verdiend. Wat Britse politici bezighield was de mogelijkheid dat Nederland door Duitsland kon worden geannexeerd. In een schrijven van de Britse premier lord Robert Arthur Talbot Gascoyne Cecil Salisbury aan minister van Buitenlandse Zaken, lord Lansdowne, stelde deze: ‘Binnen een jaar of twee zal de jonge vorstin van Holland vermoedelijk in het huwelijk treden. Als zij iemand huwt die onder invloed staat van keizer Wilhelm, dan zullen de Duitsers op een of ander soort militair bondgenootschap aansturen, dat hen in staat zal stellen hun vloot te bemannen met Hollandse zeelui. Wilhelms grote ambitie is een vloot te hebben, maar totdat hij een zeevarende natie heeft, kan hij geen vloot hebben. Enigerlei controle over Holland is voor de keizer dus zeer noodzakelijk.’ Van Britse kant werden twee huwelijkskandidaten voorgesteld, maar deze prinsessen maakten weinig kans bij een van de rijkste vrouwen ter wereld. Engeland voerde een imperialistische oorlog tegen de Zuid-Afrikaanse Boerenrepublieken Transvaal en Oranje Vrijstaat, waar niet lang daarvoor rijke diamantvelden en goudaders waren ontdekt. Het doelbewust doden van vee, de verwoesting van akkers en oogsten, het platbranden van boerderijen en het samendrijven en uithongeren van vrouwen en kinderen in concentratiekampen om de Boeren tot capitulatie te dwingen, werd in Nederland als barbaars beschouwd en had een sterke anti-Britse stemming aangewakkerd. Wilhelm II die de Britten tegen zich in het harnas joeg met zijn openlijke steunbetuiging aan Paul Kruger, de staatspresident van Transvaal, en daarmee zoveel agressie opriep dat Duitse zakenlui in de City van Londen voor gesloten deuren kwamen en Duitse zeelui in Engelse havens werden afgeranseld, had eveneens twee huwelijkskandidaten. Er werd diplomatieke druk uitgeoefend om Nederland en Duitsland door een dynastieke unie met elkaar te verbinden, maar de dominante Wilhelmina was er de vrouw niet naar om zich door iemand de wet te laten voorschrijven.

Ook in Frankrijk waar de smadelijk verloren oorlog tegen Pruisen allerminst was vergeten en vergeven en het verlangen naar revanche volop leefde, hield men de 'Teutoonse' expansiepolitiek nauwlettend in het oog. Niet lang nadat koning Willem III op 23 november 1890 op drieënzeventigjarige leeftijd was overleden en koningin Emma als regentes voor haar dochter Wilhelmina optrad, schreef de Franse gezant in Berlijn aan zijn regering dat de koloniale politiek van Duitsland als aanvulling op zijn continentale politiek en industriële ontwikkeling, geleidelijk en noodzakelijkerwijs tot de annexatie van Nederland en zijn overzeese gebiedsdelen zou leiden. Voor een nieuwe grootmacht die in de wereld een koloniaal rijk probeerde te grondvesten, vielen nog maar weinig gebieden te bezetten. 'De Duitse eierzucht die over de zeeën zwerft, botst bijna vanzelf op een prachtig gebied dat onvoldoende geëxploiteerd en zelfs niet geheel bezet is, dat van Nederlands-Indië. Deze omvangrijke kolonie is ideaal gelegen om enerzijds de wateren van Oceanië en anderzijds die van China te beheersen, en dus, behalve hun eigen rijkdommen, een geografische en maritieme positie van de eerste rang te bieden'.

Voortdurend moeten schipperen

'Tegen tien uur 's avonds begonnen de gasten te komen. Al spoedig waren allen in schommelstoelen gezeten. Slechts de prikkeldraadversperring scheidde hen van de zee, en het gestage ruisen der golfslag overstemde haast het veelstemmig lied der tropennacht. Een ordonnans bracht een telegram, dat de overste las, waarna hij in gepeins verzonk. "Mijne dames en heren", zei hij na korte tijd. "Admiraal Togo heeft de Russische vloot vernietigd. Misschien zal dit voor ons van grotere betekenis worden dan al wat wij gedurende dertig jaar in dit land ten uitvoer hebben gebracht." Iedereen zweeg, niemand geloofde er in ernst aan, dat dit een waarschuwingsschot was, waarmee de duizendjarige rustperiode in Oost-Azië voorbij was en een nieuwe periode in de geschiedenis was begonnen'. (dagboeknotitie in september 1905 van dr. J. Woller, officier van gezondheid van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger op Java).

Op 6 februari 1904 verbrak Japan de diplomatieke betrekkingen met Rusland en werd de Japanse delegatie in Sint-Petersburg met spoed naar Tokio teruggeroepen. Door Engeland gesteunde pogingen van Japan om Rusland te bewegen zijn bezettingstroepen uit Mantsjoerije terug te trekken en ook Korea te verlaten, hadden na bijna een jaar van onderhandelingen niet meer dan vage toezeggingen opgeleverd. In de nacht van 8 februari werd het Russische smaldeel in de haven van Port Arthur onverhoeds door Japanse torpedojagers aangevallen. Twee moderne slagschepen werden getroffen en voor weken buiten gevecht gesteld. De dag daarop volgde de formele oorlogsverklaring aan Rusland, waar minister van Binnenlandse Zaken, Vyacheslav Plehve, de weinig intelligente, zwakke en onzekere tsaar Nicolaas II er van overtuigde dat een 'kleine succesvolle' oorlog een probaat middel was om het patriottisme aan te wakkeren en de politieke onrust in het land de kop in te drukken. Op 12 februari lanceerden de Japanners een tweede aanval op Port Arthur die het Russische smaldeel nog meer schade toebracht. Twaalf dagen later verklaarde Engeland zich neutraal in het conflict. Kort daarop dreigde de Britse regering met militaire vergeldingsmaatregelen tegen Duitsland, wanneer het keizerrijk steun aan Rusland zou verlenen. Terwijl Japanse troepen in mei van dat jaar Mantsjoerije binnenrukten en landingen in Korea plaatsvonden, werd Dairen op de voorlaatste dag van die maand door de Japanners veroverd. Het bezit van deze haven bedreigde ook de nabij gelegen citadel van Port Arthur. Nadat dit alarmerende nieuws Sint-Petersburg had bereikt, vertrok het Tweede Smaldeel in de Stille Oceaan van de Oostzee-bases naar het Verre Oosten. De haastig samengestelde vloot die achtendertig schepen omvatte, stond onder bevel van de onervaren en weifelachtige admiraal Zimiri Petrowitch Rozjdzestvensky. Voor de lange reis via het Suezkanaal was ruim een half miljoen ton steenkool nodig, maar als bondgenoot van Japan, weigerde Engeland elke bunkerfaciliteit. In 1902 hadden beide landen ter handhaving van de status-quo en de vrede in het Verre Oosten een militair bijstandsverdrag gesloten. In deze overeenkomst werd de nadruk gelegd op de speciale belangen van Engeland in China en die van Japan in Korea. Bovendien bood het bijstandsverdrag Engeland meer zekerheid tegen de Russische expansiepolitiek in China.

Veel schepen van de Russische binnenzeevloot kampten met achterstallig onderhoud, waren topzwaar en werden bemand door ongemotiveerde en slecht gevoede matrozen. Het officierenkorps leek meer in gala-uniformen dan in maritieme strategie te zijn geïnteresseerd. In de nacht van 22 oktober nabij Doggersbank werden zoeklichten op de vissersvloot van Hull gericht, waarna plotseling het vuur werd geopend. In een twintig minuten durende beschieting werden twee Britten door granaatscherven onthoofd en meerderen gewond, een vissersschip tot zinken gebracht en verschillende ernstig beschadigd. Terwijl het Russische smaldeel naar Vigo opstoomde, weten de Duitse media de Russische actie aan paniek, incompetentie en een overmaat aan wodka. Opgezwepen door de publieke opinie werd in de Britse pers geëist dat de regering desnoods met militaire middelen zou beletten dat de Russen de Spaanse bunkerhaven verlieten voordat een officieel onderzoek was afgerond. De explosieve situatie liep met een sisser af. In Parijs concludeerde een internationale onderzoekscommissie van vijf admiraals dat de Russen, hoe bizar dat ook mocht voorkomen, hun eigen torpedojagers voor Japanse hadden aangezien. Nadat de tsaar spijt over het betreurenswaardige incident aan zijn neef, de Britse koning Edward VII, had betuigd en de door de commissie vastgestelde schadevergoeding van 65.000 pond sterling aan de slachtoffers was toegezegd, ging het Russische smaldeel weer onder stoom. Bij Tanger scheidden de kleinere schepen zich af om de kortere route door het Suezkanaal te volgen. De rest van het smaldeel zette koers naar Kaap de Goede Hoop.

Het wapengekletter drong ook door in Nederland en baarde het kabinet danig zorgen. Zesentwintig jaar na het uitbreken van de Atjeh-oorlog was mede op aandrang van civiel en militaire gouverneur van Atjeh, Johannes Benedictus van Heutsz, en de in 1899 tot mededirecteur van de Koninklijke Nederlandsche Stoomboot-Maatschappij benoemde Ernst Heldring de N.V. Zeehaven en Kolenstation Sabang (kortweg Sabang-maatschappij) opgericht. Het oude vissersplaatsje op het strategisch gelegen eiland Poelau Weh bij de noordelijke toegang van de Straat van Malakka ontwikkelde zich binnen enkele jaren tot een moderne vrijhaven met elektrisch bediende kolentransporteurs en een droogdok annex scheepsreparatiebedrijf. Voor de uitgaande mailschepen van de in 1883 uit de rederij Ruys en Zonen voortgekomen Stoomboot Rederij 'Rotterdamsche Lloyd' en de Stoomvaart Maatschappij Nederland was Sabang de eerste haven in Nederlands-Indië die werd aangelopen.

In september 1903 had een vertegenwoordiger van de Sabang-maatschappij een overeenkomst gesloten met de Russische gezant in Londen. Japan en Engeland zouden echter niet toestaan dat Russische oorlogsschepen bunkerden bij de Sabang-maatschappij; zo had de Japanse gezant in Den Haag meerdere keren duidelijk gemaakt. Kort na het uitbreken van de Japans-Russische oorlog ontving koningin Wilhelmina een brief van Wilhelm II. In dit schrijven drong de keizer er op aan dat in deze tijden van internationale hoogspanning de Nederlandse kust en de havens in goede staat van verdediging moesten worden gebracht. Werd dit verzuimd, dan zou de Duitse overheid zich gedwongen kunnen voelen om zich van die havens meester te maken, teneinde het eigen grondgebied tegen (Britse) aanvallen van Nederland uit te kunnen verdedigen. Mocht de Japans-Russische oorlog escaleren in een gewapend conflict tussen Duitsland en Engeland en zijn bondgenoot Frankrijk, dan zou Nederland gedwongen kunnen zijn om binnen twaalf tot veertien uur zijn neutraliteit op te geven en een beslissing te nemen aan welke kant het stond. Het verkapte ultimatum veroorzaakte grote consternatie aan het hof. Minister-president Abraham Kuyper werd op het paleis ontboden, maar in verband met de zeer vertrouwelijke aard van het schrijven weigerde Wilhelmina om de naam van de afzender te noemen. Later kwam de bewindsman hier alsnog achter en bleek ook dat men in Engeland op de hoogte was van de brandbrief. Het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken deed het bestaan ervan af als een verzinsel en een leugen en de Britse overheid werd verzekerd dat Wilhelm II nooit had gedreigd met een Duitse bezetting van Nederlandse havens. Ook geloofde minister van Buitenlandse Zaken, De Marees

van Swindern, niet dat de Duitse keizer het ooit zou wagen om Hare Majesteit te dicteren welke stappen genomen moesten worden voor de verdediging van de Nederlandse kust.

Terwijl het wantrouwen in Londen niet was weggenomen, werden de Nederlandse kustforten in staat van paraatheid gebracht. Als reactie op een Duitse waarschuwing voor het risico van een Britse verrassingsaanval op Poelau Weh, kreeg de gouverneur-generaal van Nederlands-Indië opdracht om het bunkerstation even benoorden Sumatra te versterken. Tegen de naar westers model georganiseerde en modern uitgeruste Japanse zeestrijdkrachten met in Engeland gebouwde oorlogsschepen maakten de in Nederlands-Indië gestationeerde eenheden van de Koninklijke Marine weinig kans. In Batavia en op het Haagse Binnenhof was dan ook een zucht van verlichting geslaakt, toen het Russische smaldeel niet naar Poelau Weh opstoomde, maar door Straat Sunda voer om koers te zetten naar zijn noodlotsbestemming in de tussen Korea en Japan gelegen Straat van Tsjoesjima. Door bemiddeling van Wilhelm II waren Duitse kolenschepen gecharterd, die de Russen op afgelegen ankerplaatsen of onder moeilijke omstandigheden op volle zee van brandstof voorzagen. De brandstof werd overal op de schepen tot in de officiershutten toe gestouwd.

Op 2 januari 1905 viel Port Arthur na een beleg dat een half jaar had geduurd. In de slag om Mukden in Mantsjoerije versloeg Japan een Russisch leger van 350.000 man, waarvan een derde sneuvelde. Op 27 mei van dat jaar vernietigde de opperbevelhebber van de keizerlijke Japanse vloot, admiraal Heihachiro Togo, het smaldeel dat Nicolaas II de halve wereld had omgestuurd om Port Arthur te ontzetten. Het artillerieduel werd op een afstand van zes kilometer geopend. Binnen drie kwartier waren de Russische schepen uit de eerste linie uitgeschakeld en was admiraal Rojestvinski gesneuveld. Bij het vallen van de nacht heerste er onder de Russen totale chaos. De volgende middag waren vier slagschepen, vijf torpedojagers en vijf hulpkruisers tot zinken gebracht, en was op vier andere slagschepen en een hospitaalschip de vlag gestreken. Op twee torpedojagers en een licht bewapend jacht na, werd de rest van het Russische smaldeel buitgemaakt of in de neutrale havens van Shanghai en Manilla opgelegd. Aan Japanse kant gingen slechts drie torpedojagers verloren. Admiraal Togo, die elke officier adviseerde om te leren schaken omdat het veel over de strategie van de oorlog leerde, was als adelborst naar Engeland gestuurd waar hij scheepswerktuigkunde, wiskunde en ballistiek had gestudeerd. Britse waarnemers die de naderhand uitputtend door marineleidingen geanalyseerde eerste grote zeeslag van de twintigste eeuw meemaakten, rapporteerden over Japanse brisantgranaten die met een nieuw soort springstof waren gevuld. Deze veroorzaakten bij de ontploffing felle branden en verspreidden giftige rookgassen die de Russen verstikten.

Het nieuws over de verpletterende nederlaag maakte kennelijk weinig indruk op Nicolaas II. Na er kennis van te hebben genomen stopte de tsaar het onheilstelegram in zijn zak en ging verder met tennisspelen. Op 27 mei van dat jaar brak op de pantserkruiser *Potjomkin-Tavritsjeki* muiterij uit, nadat een officier bevel had gegeven om dertig matrozen te fusilleren. De manschappen hadden geweigerd om soep te eten die stijf stond van de maden. De muiters brachten een aantal officieren om en gooiden anderen overboord. Het vlaggenschip van de Zwarte-Zeevloot zette koers naar Odessa en vervolgens naar Constanza. De Russische admiraliteit eiste uitlevering, maar de bemanningsleden werden door de Roemeense autoriteiten als buitenlandse deserteurs behandeld.

Na bemiddeling van de Amerikaanse president Theodore Roosevelt werd op 5 september 1905 in Portsmouth, New Hampshire, een vredesverdrag gesloten. Onder Amerikaanse druk zag Japan af van de geëiste herstelbetaling van vijftig miljoen dollar, in ruil waarvoor Rusland afstand deed van Port Arthur en Zuid-Mantsjoerije en de spoorlijn in dit gebied. Ook kreeg Japan het Russische pachtrecht van het schiereiland Liau-toeng en het zuidelijke deel van het steenkool- en aardolierijke eiland Sachalin, inclusief speciale visrechten in deze regio. Waar Rusland de oorlog

tegen Japan deels met Franse leningen had bekostigd, had Japan zich tot Anglo-Amerikaanse financiers gewend. De oorlog had het land van de Rijzende Zon zoveel geld gekost, dat nieuwe leningen moesten worden afgesloten bij Britse kapitaalverschaffers. Om deze leningen met een tegenwaarde van anderhalf miljard yen te kunnen aflossen, werd het Japanse productieapparaat sterk opgevoerd en zou de wereld met goedkope industrieproducten worden overspoeld.

Terwijl Nicolaas II een kostbare vrede had gekocht en de starre autocraat zich na 'Bloedige Zondag' op 22 januari 1905 in Sint-Petersburg gedwongen zag om democratische hervormingen toe te zeggen, bracht minister-president Kuyper in april van dat jaar opnieuw een bezoek aan Berlijn. Naast politici die zijn Duitsgezindheid al jaren fel hadden bekritiseerd, mengde nu ook koningin Wilhelmina zich in de discussie. Kuyper werd duidelijk gemaakt dat het raadzaam was om een militair bondgenootschap met Duitsland uit te stellen en te wachten tot Nederland in geval van uiterste nood daartoe zou worden gedwongen. In juni van dat jaar leed de regering-Kuyper een nederlaag bij de Tweede Kamerverkiezingen. Veel Nederlanders voelden al veel weerzin tegen de voormalige dominee onder wiens dictatoriale bewind na de grote spoorwegstaking in januari 1903 'worgwetten' waren aangenomen die stakingen van ambtenaren en rijdend spoorwegpersoneel strafbaar stelden en de arbeidersbeweging de mond snoerden. In Oranjegezinde kringen kon de orthodox-gereformeerde Kuyper ook geen goed meer doen na een geruchtmakend artikel in *De Standaard*. In het op 1 april 1872 voor het eerst verschenen antirevolutionaire dagblad met een drukkerij in de Amsterdamse Warmoesstraat werd gesuggereerd dat de monarchie in Nederland bij het uitblijven van een troonopvolger mogelijk door een republiek zou worden vervangen. Mocht het zover komen, dan ambieerde Kuyper het presidentschap.

Op 13 december 1907 arriveerde Wilhelm II na een officieel bezoek aan Engeland met de *Hohenzollern* in de sluis van IJmuiden. Het honderdtwintig meter lange en veertien meter brede, in wit en goud geschilderde keizerlijke jacht had de Duitse belastingbetaler het voor die tijd enorme bedrag van 4,5 miljoen Rijksmark gekost. Op een statiebanket in het koninklijk paleis op de Dam beklemtoonde de onvoorspelbare keizer die drie jaar eerder nog een verkapte dreigbrief aan koningin Wilhelmina had gestuurd, dat de Nederlandse neutraliteit te allen tijde door het Duitse Rijk zou worden gerespecteerd. Wilhelm II bracht een heildronk uit op het huis Oranje-Nassau, waaraan het van oorsprong uit het zuiden van Duitsland afkomstige huis Hohenzollern historisch gezien zoveel dank verschuldigd was.

Betrekkingen tussen beide vorstenhuizen waarnaar de Berlijnse stadswijk Oranienburg nog verwijst, gingen terug tot 1646. Op 7 december van dat jaar was Louise Henriette van Oranje-Nassau getrouwd met de zeven jaar oudere Friedrich Wilhelm, keurvorst van Brandenburg en hertog van Pruisen. De oudste dochter van stadhouder Frederik Hendrik en kleindochter van 'Vader des Vaderlands' Willem van Oranje zal tijdens de sober gehouden plechtigheid in de Oude Hof in Den Haag niet bepaald in een jubelstemming zijn geweest. Het was een gearrangeerde verbintenis met een reservekandidaat, nadat eerdere onderhandelingen met de Britse koning Charles I over een huwelijk met de prins van Wales waren spaakgelopen. De jonge bruid had haar hart verpand aan haar Franse achterneef Henri-Charles de Tremouille, maar voor haar ambitieuze ouders was deze hertog van Talmont te min en kwam alleen een koning of een keurvorst in aanmerking. Wilhelm II die de titel 'Prins van Oranje' van zijn voorvaderen had geërfd, besloot zijn toespraak met de opmerking dat hij aan de dure plicht tot dankbaarheid slechts uitdrukking kon geven door met zijn leven borg te staan dat het koninkrijk der Nederlanden en het Duitse keizerrijk zich in voortdurende vrede konden ontplooiën.

Op 27 maart 1908 nam het Duitse parlement de Derde Vlootwet aan, die het bestaande bouwprogramma met circa twintig procent vergrootte. Op 23 april van dat jaar ondertekenden Duitsland, Engeland, Frankrijk, Denemarken, Zweden en Nederland de Noordzeeconventie. In dit verdrag verklaarden de deelnemende landen te zullen streven naar versterking van de onderlinge vriendschapsbanden, het behoud van de vrede en het in standhouden van de bestaande territoriale status-quo aan de Noordzee. In Nederland was men zeer te spreken over de in Berlijn bereikte resultaten. De aanvankelijke bezwaren van het Haagse Binnenhof tegen de in het eerste ontwerpverdrag opgenomen verplichting tot wederzijdse bijstand in geval van oorlog was in de definitieve versie geschrapt. Drie dagen later meldde het *Algemeen Handelsblad*: ‘Verklaring en memorandum zijn van het hoogste belang omdat zij zijn opgesteld met de bedoeling, een nieuwe waarborg te geven voor het behoud van de vrede en elke ongerustheid weg te nemen, die mocht bestaan over de toekomstplannen van het Duitse Rijk... De mogelijkheid van een oorlog met Duitsland heeft lange tijd als een schrikbeeld gehangen boven ons militair en politiek leven... Maar de jaren gingen voorbij, en Duitsland, welks veroveringszucht in 1870 zo algemeen werd gevreesd, bleek van uiterst vredelievende aard te zijn.’ In Nederland was het wantrouwen en de angst voor Duitse annexatieplannen sterk afgenomen, maar Engeland en Frankrijk bleven uiterst sceptisch. In een brief aan de Britse gezant in Sint-Petersburg noemde de Britse ondersecretaris van Buitenlandse Zaken de overeenkomst een zoethoudertje en amper het papier waard waarop het was geschreven.

Op 8 juni 1908 ankerde het Britse koninklijke jacht *Victoria-and-Albert* op de rede van Reval (Tallin) voor een bezoek van Edward VII aan Nicolaas II. Gespreksthema’s waren de zorgwekkende ambities van hun uniformzieke en onberekenbare Duitse neef en de gestaag toenemende macht van de Reichsmarine. Toen de tsaar tijdens een diner op zijn statiejacht een heildronk op de Britse marine uitbracht, viel er een ongemakkelijke stilte onder de genodigden. Onder andere omstandigheden zou de Britse vorst het gebaar hebben beantwoord met een toast op de Russische vloot, maar in de oorlog tegen Japan was die gedecimeerd. Edward VII was echter een geboren diplomaat en hief het glas onder de tactvolle opmerking: ‘Beste neef, ik drink op je in omvang toenemende vloot.’ Hoewel hij converseerde met Wilhelm II, die hem al een paar keer in het openbaar grof had beledigd een verzoeking vond, bracht Edward VII later die maand een bezoek aan slot Friedrichshof bij Kronberg in de Taunus. De keizer was in opperbste stemming, zodat zijn gast besloot om het Duitse vlootvraagstuk niet ter sprake te brengen. Sir Charles Hardinge, de onderstaatssecretaris van het Britse ministerie van Buitenlandse Zaken die de koning op deze reis vergezelde en kennelijk niet op de hoogte was van Wilhelms snel wisselende stemmingen, werd na het ontbijt bij de keizer ontboden. Deze sprak vol lof over de Anglo-Duitse betrekkingen, maar Hardinge moest dit tot zijn spijt tegenspreken. Hij wees op het feit dat binnen enkele jaren de sterkte van de Duitse marinevloot die van de Britse vloot zou hebben bereikt en wellicht zelfs had overtroffen en dat daarmee het machtsevenwicht in Europa zou zijn verbroken. ‘Men moest niet vergeten dat wanneer er een oorlog tussen Engeland en Duitsland uit zou breken en de Royal Navy een nederlaag leed, de Britse kusten open lagen voor een invasieleger van de grootste militaire mogendheid ter wereld. Een grote Britse vloot daarentegen vertegenwoordigde voor Duitsland niet dezelfde dreiging, omdat Engeland nu eenmaal een klein beroepsleger had en het geen dienstplicht kende.’ Wilhelm II die zich eens had laten ontvallen dat er geen betere diplomaat ter wereld was dan hij, kreeg een driftbui en met de gesnuwde opmerking ‘dan moet er maar oorlog van komen’ maakte hij een einde aan het gesprek. Die avond was de keizer echter weer in een uitstekende stemming en decoreerde hij Hardinge met het Grootkruis van de Rode Adelaar.

Op 13 augustus van dat jaar arriveerde Edward VII in Bad Ischl in het Salzkammergut. In het mondaine kuuroord en een vakantiebestemming voor de beter gesitueerden had de Oostenrijkse keizerlijke familie een zomerverblijf, waar Franz Joseph I zijn diamanten regeringsjubileum zou vieren. In een vertrouwelijk gesprek trachtte Edward VII de patriarch van de Habsburg-dynastie te

overtuigen van de agressieve Duitse buitenlandpolitiek en zijn invloed aan te wenden om Duitsland ertoe te bewegen de verdere vlootopbouw te staken of tenminste te vertragen. De achtenzeventigjarige keizer weigerde zich echter in de zaak te mengen. Hij was al door Wilhelm II gewaarschuwd dat het perfide Albion geen middel schuwde om de Triple Alliantie te saboteren. Op 30 augustus wees de Duitse keizer tijdens een redevoering in Straatsburg een Brits voorstel van de hand om de vlootsterkte van beide landen te verminderen. Toen hij echter zag welke commotie zijn nieuwe vlootwet in de Britse media veroorzaakte, schreef hij aan lord Tweedmouth, de eerste lord van de Britse admiraliteit en minister van Marine: 'Ik herhaal het u met klem, de Duitse vlootwet is niet tegen Engeland gericht. Het is geen uitdaging aan de suprematie van de Britse vloot, die nog verschillende generaties lang door niemand zal kunnen worden betwist.' De brief die bedoeld was om de gemoederen in Engeland te bedaren, had een averechts effect. Het feit dat een buitenlandse vorst zich veroorloofde om rechtstreeks aan een minister te schrijven en invloed op de binnenlandse politiek probeerde uit te oefenen, vond men in Engeland een ongehoord schandaal. 'Mijn waarde Wilhelm', schreef Edward VII aan zijn jongere neef, 'uw brief aan mijn eerste lord van de Admiraliteit is werkelijk zonder precedent. Ik zie niet in hoe dit onze pers kan weerhouden om de aandacht van het publiek te vestigen op de snelle toename van de Duitse oorlogsvloot, een toename ook die mijn land ertoe dwingt om de vlootsterkte ten koste van grote sommen belastinggeld eveneens op te voeren.' In een schriftelijke verklaring aan de regering in Berlijn stelde de Duitse gezant in Londen dat het aanzien van de keizer in Engeland ernstig door het incident was geschaad en dat het Britse wantrouwen tegen Duitsland er aanzienlijk door was vergroot.

Op 23 oktober 1908 werden bij Koninklijk Besluit (Staatsblad 325) de namen bekend gemaakt van de zesentwintig landen, waaronder ook Nederland, die de Verklaring van Parijs hadden onderschreven. De voornaamste punten van deze na de Krimoorlog op 16 april 1856 in Parijs gesloten hoeksteen van het moderne zeeoorlogsrecht waren: 1. De kaapvaart was en bleef afgeschaft. Onder kaapvaart verstond men oorlogvoering door middel van bewapende koopvaardij schepen, die opereerden met een door de regering uitgegeven kaperbrief (of 'lettres des marques' zoals ze in vroeger eeuwen waren genoemd), waardoor ze het recht kregen om oorlogshandelingen te verrichten. In de regel zouden deze zich beperken tot het buitmaken, eventueel vernietigen, van niet bewapende of zwakker bewapende schepen van de tegenpartij. Te onderscheiden van kaperschepen waren de zogeheten hulpkruisers. Veel zeevarende naties hadden overeenkomsten met rederijen gesloten, waarbij deze zich verplichtten om sommige van hun handelsschepen die aan bepaalde eisen voldeden, in tijd van oorlog af te staan aan de oorlogsmarine. De hulpkruisers, ook wel raiders genoemd, werden gecommandeerd door marineofficieren, zodat de overheid een garantie had dat geen handelingen werden begaan die in strijd waren met het volkenrecht. Naast hulpkruisers kende de moderne zeeoorlog inmiddels ook koopvaardij schepen, waarvan de bewapening bedoeld was als verdediging tegen duikbootaanvallen. Omdat het echter moeilijk was om de scheidslijn tussen defensieve en offensieve bewapening aan te geven, was de status van dit soort schepen niet scherp omschreven. 2. De neutrale vlag dekte de vijandelijke lading, echter met uitzondering van oorlogscontrabande. 3. De neutrale lading, met uitzondering van oorlogscontrabande, kon ook onder vijandelijke vlag varende, niet in beslag worden genomen. 4. Zeeblokkades moesten, om effectief te kunnen zijn, worden gehandhaafd door strijdkrachten met een voldoende getalssterkte om daadwerkelijk de toegang tot vijandelijke kusten en havens te beletten.

Bij de verkiezingen in juni 1909 kreeg het rechtse kabinet-Heemskerk een meerderheid in de Tweede Kamer. Grote afwezige hierin was Abraham Kuyper. Koningin Wilhelmina had zich persoonlijk tegen zijn terugkeer verzet vanwege zijn agressieve en eenzijdige manier van regeren, en niet in de laatste plaats vanwege Kuypers kritische uitlatingen in *De Standaard* over haar vader